

הרב ד"ר אברהם אופיר שמש **הכינה והפשפש, הגריס והתורמוס בהלכות נידה** **ראשי פרקים**

- א. בכתמים תולים שמקורם בכינה ובפשפש
- ב. זיהוי הפשפש
- ג. זיהוי הכינה
- ד. גודל הכינה והפשפש
- ה. גריס של פול - זיהויו ושיעורו
1. הפול בספרות חז"ל
2. שיעור הפול והגריס
3. משערים במין הגדול יותר
- ו. שטחן של ט' עדשים
- ז. גריס הקילקי
- ח. התורמוס

* * *

א. בכתמים תולים שמקורם בכינה ובפשפש
דין שיעורי כתמים הובא במשנה נדה (פ"ח מ"ב) :

הרגה מאכולת - הרי זו תולה בה. עד כמה היא תולה? ר' חנינא בן אנטיגנוס אומר : עד כגריס של פול, ואף על פי שלא הרגה.

ובגמרא שם (נח,ב) הובא שתולים את הכתם בפשפש :

ולרבנן דאמרי תולה, עד כמה? אמר ר"נ בר יצחק : תולה בפשפש - ועד כתורמוס.

בשולחן ערוך (יו"ד קצ, ה. ז) נפסק להלכה כדעת ר' חנינא לגבי מאכולת-כינה, וכרב נחמן לגבי פשפש :

ה. לא גזרו על הכתם אלא אם כן יש בו כגריס ועוד. ושיעור הגריס הוא כט' עדשים (ג' על ג') ; ושיעור עדשה כדי שערות (שהוא ל"ו שערות כמו שהן קבועות בגופו של אדם). וכל זמן שאין בו כזה השיעור אנו תולין לומר דם כינה הוא, אף על פי שלא הרגה כינה. אבל כשיש בו כזה השיעור, אין תולין בכינה, בין אם הוא מרובע או אם הוא ארוך. ואם נזדמן לה גריס יותר גדול מזה השיעור, משערין בו...

ז. אם הרגה פשפש או הריחה ריחו, תולה בו עד כתורמוס.

ההלכה שנפסקה בסעיף ז היא כדעת הרא"ש והרשב"א. אבל לדעת הרמב"ם (הלי' איסורי ביאה ט,כג) והרמב"ן (עיי"ש במגיד-משנה) לעולם כתם דם שנמצא אצל אישה (שלא בהרגשה) מטמא רק עם גודלו הוא כגריס ומעלה, אך למטה מזה משערים שמקור הדם הוא בכינה, שזהו שיעור דמה ; ואין תולים בפשפש ולא משערים בגודל של תורמוס.

תלייה זו בכינה היא אף אם לא נמצאה שם כינה מתה, והסיבה להקלה זו היא כדברי ר' אבהו בנדה נח,ב : "כל שיעורי חכמים - להחמיר, חוץ מכגריס של כתמים - להקל."

ב. זיהוי הפשפש

הפשפש תואר בברייתא (נדה נח, ב) :

פשפש זה - ארכו כרחבו, וטעמו כריחו. ברית כרותה לו - שכל המוללו, מריח בו. ארכו כרחבו - לענין כתמים; טעמו כריחו - לענין תרומה, דתן: או שטעם טעם פשפש בפיו - הרי זה יפלוט.

-206-

מקור זה מציין אפוא שתי תכונות לפשפש: אורך גופו כרוחבו¹, ושיש לו ריח רע.

מסוגיית הגמרא שם ומפירוש רש"י נוסף פרט לזיהויו של הפשפש, והוא: הפשפש גדול מכינה, שכן "כתם רחב כתורמוס יכולה לתלות, ולא במאכולת אלא בפשפש שמא פשפש הרגה שכתמו גדול" (לשון רש"י). רש"י מוסיף ומביא שפשפש בלע"ז הוא פונייש"א, ועל פי אוצר לעזי רש"י של מ' קטן הכוונה למלה punaise בצרפתית עתיקה.

הכוונה היא, ככל הנראה, לפשפש המיטה המצוי (Cimex lectularius), מסדרת הפשפשים. תפוצתו היא כלל-עולמית, והוא טפיל חיצוני מוצץ דם, העולה על האדם רק לשם הזנה². הטי"ז (יו"ד קצ, ח) והש"ך (שם ס"ק יב) תרגמו 'פשפש' ל'וואנץ', מלה המשמשת באידיש לפשפש הנ"ל, היינו: פשפש המיטה המצוי.

לפי ערוך-השולחן (יו"ד קצ, לב) ניתן להבחין בין כינה ופשפש על פי דמם השונה. הוא אינו מציין את ההבדל, אך מציין כי כך "עינינו רואות". אף על פי שאין לנו רשות להבחין בין דם לדם, בדיני כתמים יש להקל, ואם נראה שזהו דם פשפש, ניתן לתלות אף בו אם גודל הכתם אינו עולה על גודלו של תורמוס.

כבר ראינו לעיל שיש לפשפש ריח מיוחד. להבדיל מהתלייה בדם כינה, ניתן לתלות בדם פשפש רק אם קיימת איזו ראייה למציאותו במקום, גם אם רק הריחה האשה את ריחו, ולפי המובא בטי"ז שם, רק אם הוא מצוי באותו מקום. לעומת זאת, בכינה ניתן לתלות "אפילו בבית נקי מאד שאין הכינה מצויה שם"³. הפשפש ניחן בריח מיוחד, וזהו אחת מדרכי ההגנה האופיינית למרבית הפשפשים, באמצעות הפרשות של בלוטות סירחון, המקנות לו את הריח הרע⁴.

ג. זיהוי הכינה

חז"ל הגדירו את הכינים כמי שאינן פרות ורבות⁵, ועל כן אין חיוב על הריגתן בשבת (שבת קז, ב), בעוד שפרעושים פרים ורבים וחייבים על הריגתם. שתי בריות אלו כנראה דומות מאד זו לזו, ועל כן לדעת אבא שאול בברייתא (שבת יב, א) "המפלה את כליו [מנקה את בגדיו מכינים] - נוטל וזורק [ולא הורגן בידיו], ובלבד שלא ימלול", ופירשו בתוס' (שם ד"ה נוטל), שאבא שאול אף הוא סובר שיש לפטור על הריגת כינה בשבת, אלא שהוא גוזר מלילה דכינה אטו מלילה דפרעוש, שכן על הריגת פרעוש בשבת חייבים. מסתבר שהגזירה נובעת מדמיון של שתי בריות אלו.

הראשונים נחלקו בזהותן של שתי בריות אלו, וכמובא בתוס' שבת יב, א ד"ה שמא :

פירש הרב יוסף מאורלייני"ש, דכינה היינו שחורה הקופצת, דכתיב: "והך את עפר הארץ והיה לכינים" (שמות ח, יב), ודרך שחורה הקופצת לצאת מן הארץ, ובזאת נחלקו עליו [על רבי אליעזר] רבנן. אבל פרעוש היא הכינה הרוחשת, וחייב עליה אפילו לרבנן... ואין

נראה לרבנו תם, דאמרינן במדרש: "אף כי אנוש רימה - אלו כנים שבראש"; ובנדה פ"ב (כ, ב): "שלח לה מסריקותא

-207-

מקטל קלמיי", ופי' בקונטרס: "מסרק להרוג כנים", ואין דרך שחורה הקופצת להיות בראש. ועוד, בברכות (נא, ב) אמרינן: "ממהדורי מילי ומסמרטוטי קלמיי", ודרך כנים לבנות הרוחשות להיות בסמרטוטי מבגדים ישנים. ועוד, דפרעוש אמר לקמן (שבת קז, ב) שהוא פרה ורבה, וכינה הרוחשת אינה פרה ורבה, אלא באה מזיעת אדם. לכך נראה לרבנו תם, דשחורה הקופצת היא פרעוש, וחייב עליה לכולי עלמא.

בטור (או"ח סי' שטז) מובא שנהגו כרבנו תם.

ומדוע לא גזרו על מלילת הכינה כשהיא רוחשת על הגוף, ודווקא כשהיא נמצאת בכלי, בבגדים? מדברי הטור (או"ח סי' שטז) עולה שהפרעוש חי רק בבגדי האדם, ואילו הכינה גם על גופו וגם בבגדיו.

על כל פנים, לפי הרב יוסף מאורלייני"ש יש לכינה שלוש תכונות: צבעה שחור; היא קופצת; ודרכה לצאת מן הארץ. תכונות אלה מתאימות לפרעוש האדם (*Pulex irritans*), המתייחד בכושר הניתור שלו ומציאותו בסדקים של הרצפות במשכנות האדם, שם נאסף חומר אורגני הדרוש להתפתחות הזחלים. שם הסדרה הוא: *Siphonaptera*, ובערבית: בורעיות'ייאת. בשו"ע או"ח סי' שטז, ט מובא שהפרעוש "נקרא ברגות בלשון ערב" 6.

כאמור, לדעת רבנו תם, שכמוהו נהגו, צבען של הכינים הוא לבן, וכך עולה מהתיאור בבבלי פסחים קי"ב, לגבי כינים לבנים (כאן בתרגום לעברית): מי שמנקה בגדיו ואינו שומר עליהם שמונה ימים ואחר כך לובש אותם, נבראות כינים אלה והן קשות לצרעת. הא למדת שהכינים מצויות גם בבגד, ושצבען לבן. ואכן, הכינים המוכרות גם לנו בשם זה הולמות תיאור זה.

נראה לזהות את הכינה עם כינים ממשפחת הפדיקוליים (*Pediculidae*) מסדרת הכינים המוצצות (*Siphunculata Anoplura*) בכלל אלה מצויה כינת האדם (*Pediculus humanus*), הנחלקת לאוכלוסייה השוכנת בשיער הראש (כינת הראש, *P. h. capitis*), ולזו השוכנת על פני הגוף ובתוך הבגדים (כינת הגוף, *P. h. corporis*). כמו כן מצויה כינת הערווה (*Phthirus pubis*) השוכנת, בדרך כלל, בשערות הערווה ובבית השחי. מתקבל על הדעת שדין ראתה מאכולת מתייחס בעיקר לכינת הערווה.

<לחץ לקבלת איור 1-205-26>

ד. גודל הכינה והפשפש

רש"י, כאמור, ציין ששיעור הכתם שגורם פשפש (שהוא כתורמוס) גדול מזה שנגרם ע"י כינה (שהוא כגריס של פול). נמצא ששיעור הכתם תלוי בגודלה של הבריה שבה אנו תולים את מקור הכתם. משום כך כתב רבי אליעזר ממיץ כתב (ספר יראים, סי' קצב) שבזמננו אין עוד לתלות בשיעור של כגריס, משום ששיעור כזה אינו מתאים לגודל מאכולת בזמננו, שהיא קטנה יותר. ואכן יש מהאחרונים שהמליצו להחמיר בימינו בשיעור פחות מזה 7. ברם אחרים כתבו שנתברר ששיעור הכגריס אכן מתאים לגודל הכינה גם בימינו 8.

-208-

הפשפש הוא אפוא גדול יותר, ואכן הפשפש שדיברנו עליו לעיל - אורך הבוגר הוא 4 - 5 מ"מ⁹. ואילו גודלה של כינה בוגרת הוא בדרך כלל קטן יותר, כבטבלה הבאה:

שיעורי גודל הכינים בממוצע (במ"מ) לפי המין (על פי קוסטא, עמ' 113)

כינת הראש זכר - 2.1-2.6

כינת הראש נקבה - 2.4-3.3

כינת הגוף זכר - 2.3 - 0.3 (לפעמים מעל 3.0)

כינת הגוף נקבה - 2.4 - 6.3 (לפעמים מעל 4.0)

נקבת הכינה גדולה מהזכר, ופעמים גודלה עולה על 4 מ"מ. אפשר שחכמים, בבואם לקבוע את גודל הכתם, הקלו ובחרו את הכינים הגדולות יותר. מסתבר שחכמים קבעו את שיעור הכתם על פי כמות הדם הנמצצת ע"י הפשפשים או הכינים, שהם כאמור טפילים מוצצי דם, הזקוקים לו להזנה ולהתפתחות הביצים. אכן, גם כמות זו היא מותאמת לגודל גופו של הטפיל - כמויות הדם הנמצצות על ידי פשפשים גדולות יותר מאשר כינים. הדבר תלוי במין ובשלב ההתפתחות. כך, למשל, בתנאים רגילים מוצצות הכינים דם פעמיים ביממה, וכינה שמשקלה הוא 3 מ"ג קולטת בארוחה אחת כ- 1 מ"ג דם. ברם, נתברר שטפיל המבלה את כל חייו על גבי הפונדקאי, ארוחות הדם שלו קטנות הרבה יותר מארוחתו של טפיל העולה על הפונדקי באקראי¹⁰.

<לחץ לקבלת איור 2-205-26>

אצל הפשפשים - נקבות גדולות מסוגלות למצוץ כמות גדולה של דם (7.81 מ"ג לעומת 2.37 מ"ג אצל הזכר) וכמות ביציהן נמצאת ביחס ישר למשקל ההתחלתי והדם הנמצץ. הנימפות (דרגת ההתפתחות שבין הביצה לבין הבוגר), שכושר ההתרחבות של כסות גופן גדול יותר, מסוגלות לקלוט ארוחות דם גדולות יותר מן הבוגרים. במיוחד מצטיינת בכך הנימפה מן הדרגה החמישית (7.09 מ"ג)¹¹. יש אפוא מקום להניח, שחכמים קבעו את שיעור התורמוס, על פי כמות הדם המירבית הקיימת אצל הנקיבה.

באמצעות הנתונים באשר לגודלה של הכינה וכמות הדם הנמצצת על ידה, כפי שידוע לנו כיום, ניתן לבאר את דעת ר"א ממיץ בספר היראים, ששיעור דם הכינים נמוך היום.

ה. גריס של פול - זיהויו ושיעורו

1. הפול בספרות חז"ל

כאמור, חכמים שיערו שגודל הכתם הנוצר ע"י כינה הוא כגריס של פול. בספרות חז"ל נזכרו כמה מינים של פול, כגון "פול הלבן", "פול מצרי ו"פולים הגמלונין"¹², והוצעו לגביהם זיהויים שונים¹³. יש להניח, כי סתם 'פול', ללא שם לוואי, הוא פול

-209-

הגינה¹⁴ (Vicia faba). בימי חז"ל אכלו לרוב את זרע הפול כשהוא חצוי לשנים, ומכאן מקור שמו "גריס", מלשון גרוס וחתוך. הגריס שימש כשיעור לדברים נוספים, כגון לגבי דיני נגעים - נגעי גוף¹⁵ והבית¹⁶.

כיום מקובלים בחקלאות כמה זנים של פול - כגון הדמשקאי המקומי, ואליקאנטה וסביליה שמוצאם מספרד. זרעיהם של מינים אלו שונים זה מזה - יש גדולים ויש פחוסים או כמעט כדוריים וקטנים. גודל הזרע וצבעו אופייניים לזן: אורכו נע בין 18 ל- 28 מ"מ, רוחבו 6-11 מ"מ ועוביו 6-11 מ"מ **17**. יי פליקס סבור שגודל הפול של חז"ל לא היה כגודלו של פול הגינה הגדול של ימינו (כ- 2 ס"מ ויותר), אלא כזן הערבי שאינו גדול מס"מ אחד **18**. ברם, כפי שנראה להלן, מסתבר שבענייני כתמים מדובר דווקא בפול גדול (2 ס"מ לערך).

2. שיעור הפול והגריס

כאמור, רבי אליעזר ממין כתב בספר יראים השלם (סי' קצב): "ואנן לא בקיאיין שפיר כמה הוא גריס של פול, הלכך צריך להיזהר בכתמין לפי שיקול הדעת, שאין דם המאכולת ופרעוש רבה ובענין שהוא רואה שאינו ראוי לתלות." לדעתו יש להחמיר ולנקוט בשיעור קטן, שכן אין כמות הדם שבכינה רב **19**. אולם הפוסקים כתבו שאזלינן אחר שיעור גריס.

אשר לשיעורו של הגריס כתבו הטור והשו"ע (יו"ד קצ,ה) שהוא כפי הנקוט לגבי דיני נגעים, דהיינו ט' עדשים, שלוש על שלוש **20**. ומהו שיעור העדשה? על פי האגור (סי' אלף שסז) בשם מהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סי' צג) מדובר ב- 4 שערות, שלפי מהרי"ל וי"ל הן 36 שערות כמו שהן קבועות בגופו של אדם (תשובת מהרי"ו סי' כב, סב). יש שהגדירו ביתר דיוק, באומרים ששיעור עדשה הוא ארבע שערות מרוחקות זו מזו כפי שהן גדלות בגוף, ולא צמודות זו לזו (ערוך-השולחן יו"ד קצ,ג). ועדיין נחלקו אחרונים אם הכוונה לשערות בגוף או בראש, שכן המרחק בין השערות בגוף גדול מאשר בשיעור הראש **21**.

בספרות הפוסקים הובאו שיעורים שונים לפול. בטור ובשו"ע ננקט השיעור בשטח של מרובע, ואכן בפועל צורתו של הפול נוטה למלבן **22**. אולם הפוסקים האחרונים

-210-

מציינים את השיעור לפי קוטרו של מעגל. אפשר שלדעת הטור והשו"ע המדידה לכתחילה אמורה היתה להיעשות בגריס קילקי שהוא מרובע (ראה להלן), בעוד שהפוסקים האחרונים מדדו בגריס רגיל.

בדורות המאוחרים ציינו הפוסקים את שיעורי התורה באמות המידה המשמשות בימינו, או באמצעות ציורים. באשר לשיעור הגריס נכתב בתשובת מעיל-צדקה (סי' כז):

ואחרי כל הבא בדברנו מבואר איך לעמוד על החשבון בדקדוק. דקדקתי כי הבינוני במין הבינוני היה כנקב גראד א'... ומין הגדולים מן העדשים היה כנקב שני גראד"ד. ומדדתי בצמצום גדול וראיתי כי במין הבינוני ט' מהם מחזיקי ר"פ גרגרי שומשום, ומין הגדולים ט' מהן מחזיקי ש"ץ גרגרי שומשום. והפכתי תמונת המרוב' לכמה מיני תמונות ע"פ חכמת בעלי המלאה.

מידותיהם של גרגרי השומשום והנקב שבגראד"ד (כנראה מטבע) אינם מוכרים לנו, אולם בסוף תשובתו מובאים מספר ציורים המביעים את שטח הגריס בכל מיני צורות. לפי ציור ה' שבמהדורת פראג תקי"ז, קוטר המעגל של הגריס הוא 20 מ"מ. לשיעור זה הסכימו החתם-סופר (שו"ת ח"ב יו"ד סי' קפב), ה"ר יצחק הלוי קליין (בירורי המידות והשיעורים, ניו- יורק תש"ד, ערך גריס אות ג) וה"ר עובדיה יוסף (יביע-אומר ח"ד יו"ד סי' יג; טהרת-הבית ח"א עמ' שעא) אולם ה"ר שרגא פייוול כהן (בדי-השולחן קצ,ג) שיער על פי מש"כ במעיל- צדקה ששיעור גריס הוא 18 מ"מ.

ה"ר שלמה גנצפריד מביא בלחם-ושמלה קצ, יא ששיעור גריס הוא כחצי אגודל, ובציור המובא במהדורת תל-אביב תשכ"ה השיעור הוא 19 מ"מ 23.

בשו"ת מחשבות-בעצה סי' יג מובא ששיעור הגריס "הוא יותר גדול משני שלישי אגודל - שהאגודל הוא שבעה שעורות, והגריס הוא חמשה שעורות." הר"ע יוסף (טהרת-הבית) מבאר שהכוונה היא ל- 14 מ"מ. שיעור דומה נקט הרב חיים נאה (שיעורי-תורה סי' ג), בהביאו את הדעה ששיעור הגריס הוא "כמו מטבע כסף של חמשה קאפקיס הקודמים שהיו במדינת רוסיה", וכפי שמסרו לו רבנים מרוסיה שיעורה של מטבע זו הוא 14-15 מ"מ. אולם הוא מקדים לדעה זו את השיטה ששיעור גריס של פול "הוא עיגול שרחבו 21 מילמטר, והוא כגודל מטבע המיל של ארץ ישראל." בהערותו הוא מצביע על כך שהשיעור של 21 מילמטר קרוב לשיעור שלושה עדשים ירוקים גדולים (ראה להלן פרק ו) ואילו מידתן של עדשים אדומות בינוניות הוא קרוב ל- 15 מ"מ.

במשך הדורות ראו הפוסקים לנכון לציין את גודל הגריס בהתאם לעצם המצוי תדיר בידי בני אדם, ומה מצוי יותר מאשר מטבע. כבר רש"י (ביצה כה, ב ד"ה תורמוס) השווה את גודל התורמוס לגודלה של מעה קטנה. הפוסקים (המובאים בדרכי-תשובה קצ, מ) הרבו להשתמש במטבעות שהיו נהוגות בימיהם, וכך, למשל, שיער בעל נודע-ביהודה (כמובא בשו"ת תשובה-מאהבה ח"ג סי' שסה) שהגריס הוא כמטבע ישן של כסף של מדינת פיהם, אולם לא נתבררו לנו מטבעות אלה. בדור האחרון מקובל היה לשער את הגודל כגודלו של אסימון אשר באמצעותו מחייגים בטלפון ציבורי 24.

-211-

דיון מקיף בעניין זיהוי הגריס ושיעורו, תוך ציון זנים רלוונטיים של פול הובא בשו"ת חכם-צבי (סי' סז), שנשאל אם יש בידו מסורת מאבותיו ומרבותיו לגבי שיעור כתם כגריס. וכך הוא כותב:

ואם תרצה לשער בגריס של פול, הדבר ברור שהוא מין הנקרא בל"א [בלשון אשכנזית] בוני"ן. ויש בכאן וגם בארצנו מהם שני מינים - הא' נקרא טירקשי בוני"ן, והם אותן שאין מגדלין תולעים במחומר... ועוד מין ב' נקרא גרוש"י בוני"ן, ובהם הרחש מצוי... וזה המין הגריס שלו - דהיינו מחציתו לאחר שיחלק לשנים, כמו שהוא דרך גידולו שני חלקים כל אחד לעצמו במקום שהוא מחובר לחברו - דומה למרובע, ובו יש לשער לע"ד [לעניות דעתך] הלכה ולמעשה.

החכם-צבי מבחין בין שני מיני פול, ששמו הכללי הוא באנהען (בגרמנית: *Bufbohne*, *Saubohne*). משמו של הראשון, "טירקשי בוני"ן" (פול תורכי), משתמע שהיה זה מין חדש באירופה שהתפשט ברחבי העולם הישן בעקבות כיבושי התורכים העות'מאנים. אפשר שמכאן העדפת המין השני, שהיה מצוי תמיד, ויתכן שהוא הזן הדמשקאי.

3. משערים במין הגדול יותר

בפתחי-תשובה (יו"ד קצ, י) מובא בשם תשובת מאיר-נתיבים (סי' ט) שהחכם-צבי לא הכריע בדווקא כמין שהוא מכנה בשם 'גרוישי באהנען', אלא רצונו לומר שלעולם התכוונו חז"ל לשער לקולא בשיעור הפול הגדול ביותר, וכיון שלידי החכ"צ נקלעו שני מינים, הכריע כגודל שמבין השניים. נמצא, שאם יזדמן לידינו פול גדול עוד יותר, נשער בו. ולכן הוא פוסק שניתן לשער במינים גדולים יותר, ואף שאינם מרובעים, כגון אלה הנקראים פאסולי. נראה שכוונתו היא לאחד ממיני השעועית (*Phaseolus*), אף שאלה מוצאם הוא מיבשת אמריקה 25.

ומעין זה נפסק בשו"ע הרב (יו"ד קצ,ה), "שאם נזדמן גריס גדול מזה השיעור [הנזכר בשו"ע] משערים בו." וביאר דבריו בהערתו לסעיף זה (ס"ק יג): "דבכתמים שנו חכמים כגריס של פול סתם, ולא פירשו באיזה פול. הלכך משערים באיזה שיזדמן לנו, ואפילו הוא גדול מן הקלקי, דבכתמים הולכין להקל. ואם לא נזדמן לנו, עכ"פ אין להחמיר מן הקילקי שהזכירו חכמים גבי נגעים בפירוש." **26** להלן (פרק ז) נעמוד על מהותו של הפול הקילקי.

ו. שטחן של ט' עדשים

כאמור לעיל, לדעת מרן מחשבים את שטח הפול כשטחן של ט' עדשים, היינו מרובע ששטחו הוא $3X3$ עדשים. כבר העיר החכם-צבי (בתשובתו הנ"ל, סי' סז) ובעקבותיו בשו"ע הרב (יו"ד קצ,יג) שיש הבדלים בין הזנים השונים של העדשים. החכ"צ כתב: "וזכורני שראיתי עדשים מצריות מביאין בקושטנדינא למכור הרבה מאד, והן גדולות משלנו." משום כך קבע החכ"צ שיש לשער בעדשים בינוניות, היינו העדשים המצריות הנזכרות במשנה **27**.

-212-

לא נתברר לנו מה הן בדיוק העדשים המצריות, ולא נותר לנו אלא לבדוק את שיעור העדשים לפי גודלן הידוע לנו כיום. המין של העדשה התרבותית (*Lens esculenta*) נחלק לשני תת-מינים על פי גודל הזרע:

* קטני זרע (*microsperma*) שקוטרם 3-6 מ"מ. אלו הן עדשים כתומות, שמקורן בדרום-מערב אסיה;

* גדולי זרע (*macrosperma*) שקוטרם 7-9 מ"מ. אלו הן עדשים ירוקות-חומות, שמקורן באגן ים-התיכון.

על פי הכלל שטבע החכם-צבי, שיש לשער בעדשים בינוניות, הרי שעלינו לנקוט בשיעור עדשים שקוטרן הוא 6.5 מ"מ לערך. מכאן, שאם ניקח 3 עדשים (כקוטר ולא כצלע) אזי נקבל אותו ערך של הקוטר הממוצע של הגריס על פי פוסקים שהובאו לעיל - 19.5 מ"מ ($6.5 \times 3 = 19.5$). כלומר, ישנה התאמה בין ממוצע שיעור הגריס שבפוסקים לבין גודל שלושת העדשים על פי הטור והשו"ע והגודל הבינוני שכתב החכם-צבי.

בדיקה דומה על פי עדשים שהיו בידו ערך ה"ר חיים נאה בירושלים לפני כשישים שנה, ועל כך דיווח בספרו שיעורי-תורה סי' ג:

ופעה"ק ת"ו ראיתי מין עדשים גדולים גרעינים ירוקים וקצתם נוטים מעט מזער לאודם **28**. הגדולה שבהם רחבה 6 מילמטר, והבינונית רחבה 5 מילמטר, ואחד מצאתי בתוך חופן העדשים שהיה רחבה 7 מילמטר. ועוד מין עדשים אדומים והם קטנים בכללם **29**, והגדולים שבהם - 3 עדשים 14 מילמטר, בינונים שבהם - 3 עדשים 12 מילמטר, והקטנים - 3 עדשים 10 מילמטר. והנה אם נשער במין הירוק הגדול, ומהגדולים שבהם, יצא כמעט כשיעור המעיל-צדקה - עיגול של 21 מילמטר. אבל סתם עדשים הם אדומים... ואם נשער בבינוני שבאדומים, שמרובע ג' עדשים הוא 12 מילמטר, הוי העיגול רוחב קרוב ל- 15 מילמטר, והוא כערך הפיאטאצאק **30**.

ההבדלים בין תוצאות בדיקתו של הר"ח נאה לבין הבדיקה שעליה דווח לעיל נובעים כנראה מכך שהגר"ח נאה בדק את הזנים שהיו מוכרים לו בירושלים בימיו, ואילו בדיקתנו היא על פי הגודל הממוצע של הזנים המתועד בספרות הבוטאנית-מחקרית.

ז. גריס הקילקי

עד כאן התייחסנו בשיעור הגריס לפול רגיל, ברם בנוסח ההלכה של הרמב"ם נזכר פול קילקי. וכך פסק בה' איסורי ביאה טו, :

מה בין כתם הנמצא על בשרה לכתם הנמצא על בגדה? שהכתם הנמצא על בשרה - אין לו שיעור, והנמצא על הבגד - אינו מטמא עד שיהיה כגריס

-213-

הקילקי, שהוא מרובע שיש בו כדי תשע עדשות שלש על שלש. היה פחות משיעור זה - טהור ³¹.

בדין זה הזכיר הרמב"ם 'גריס קילקי'. אולם בהמשך הדברים (הל' כג), כשכתב דין דם שנמצא על בשרה ובגדיה כאחד, שתולים במאכולת, הזכיר שיעור גריס סתם, ולא ציין שהכוונה לקילקי. נראה שבכל דיני כתמים כוונתו לגריס קילקי, ובהלכה האחרונה סמך על דבריו קודם לכן.

מדברי שו"ע הרב משמע, שמשום שלא נזכר בדיני כתמים מהו הפול, ויש כמה מינים, הולכים על פי גריס קילקי שנזכר במפורש בדיני נגעים. זהו כנראה מקורו של הרמב"ם בקובעו שמדובר בגריס קילקי. אמנם להלכה פסקו שו"ע הרב וערוך-השולחן שניתן לשער אף בפול גדול יותר.

הגריסין הקילקין נמנו במשנה במעשרות (ה,ח) עם מיני הירקות הפטורים מן המעשרות. בתוספתא מעשרות (מהדו' ליברמן ג,טו, עמ' 242) הובאו סימני הזיהוי שלהם :

אלו הן גריסין הקלקין - אלגוסין (=הגסין) המרובעין. רבן שמעון בן גמליאל או' [מר]: אין לך מרובע מששת ימי בראשית ³².

כלומר, לפי תנא קמא, צורתם מרובעת, כפי שצוין גם במשנה בנגעים (פ"ו מ"א). ברם, רשב"ג סבור שאין גריסים מרובעים באופן טבעי, אלא זהו כנראה זן שביררו גנים או שמרבעים את הזרע (ראה להלן). הרמב"ם פירש בפירושו למשנת מעשרות, שם: "וגריסין הם פולין הטחונים. ומן הפולין [יש] מין אחד שהגררים שלו גדולים מרובעין מיוחדים למקום, והוא הידוע כגריס הקלקי" (והשווה לפירושו של ר"י בן מלכי-צדק שם).

לדעת ר"ע לעף, הכוונה ל'פול' שהותקן מחלקיו השונים של הצמח נלומבו ³³ (Nelumbonucifera). הוא נקרא כנראה על שם מוצאו בקיליקיה ³⁴, והיוונים קראו לו 'פול המצרי', אם כי ברור שאין זה פול המצרי שבמקורותינו, שעליו דובר לעיל. ברם, זיהוי זה מוקשה, שכן המקורות מדברים על פול; ועוד, יש להניח שחז"ל נקטו בשיעור מצמח שהיה מוכר להם ונפוץ במקומם, היינו בארץ ישראל.

על פי לעף זהו מין בעל זרע גדול מהפולים המצויים, שמטבעו לא היה מרובע, אלא שהיו מרבעים אותם ועושים מהם גריסים מרובעים ³⁵. לנו נראה יותר שמדובר בזן של פול (Vicia faba) גדול במיוחד.

-214-

ח. התורמוס

התורמוס נזכר בספרות חז"ל בהקשרים שונים. הוא תואר כגידול שעיקרו מאכל אדם (ירושלמי שביעית פ"ז ה"א), ושיש לשולקו מספר פעמים טרם אכילתו כדי לבטל את מרירותו ³⁶. מקור מרירות הזרע הם אלקלואידים לופינידין ואוקסילופינין, שהם רעילים ³⁷. לתכונות אלו מתאים התורמוס התרבותי (*Lupinus*), שהיה מוכר לראשונים ולאחרונים. כך, למשל, ר"י בן מלכי-צדק (בפירושו לכלאים פ"א מ"ג) זיהה אותו כ"לופיני". הרמ"א (שו"ע יו"ד קצ, ז) תיאר אותו כ"מין ממניי הקטניות שהוא מר, ובלע"ז [נקרא] לופינו." ³⁸ בתורת-השלמים (יו"ד קצ, ל) מובא: "ושמעתי מלועז אחד שהוא מה שקורין טורמיזין בלע"ז, והוא רחב כמו מטבע שקורין במדינתנו בל"א הלבין פצין." ואכן, זרע התורמוס הוא רחב ופחוס, והוא דמוי מטבע.

שלושת המינים העיקריים המגודלים בתרבות הם תורמוס לבן (= *L. albus L. termis*), תורמוס כחול (*L. angustifolius*) ותורמוס צהוב ³⁹ (*L. luteus*). מקורות חז"ל עוסקים כנראה בתורמוס הלבן שמקורו באגן הים התיכון. זהו המין הנזרע באזורנו, והוא מתאפיין בגרגרים לבנים וגדולים.

רש"י (ביצה כה, ב) ציין ששיעור התורמוס הוא כ"מעה", מטבע קטן; אבל שיעור זה אינו נהיר לנו ⁴⁰. שיעור התורמוס לא צוין בשו"ע ובפוסקים, ויש להניח אפוא שהתורמוס היה אז ברור ומוכר לכל. בערוך-השולחן כתב:

שיעור התורמוס לא נתברר בש"ע... וראיתי פתרונו בלשון אשכנז פייגבאהנע"ן, ופתרונו: פול של תאנים. וגם זה נעלם מאתנו. ובתו"ט פ"א דטבול יום משנה ד מבואר שהוא גדול הרבה, ע"ש. ויש מי שכתב שהוא כמטבע חצי פצין, ומטבע זו ג"כ לא נודע לנו. וכל שכן דמעה שכתב רש"י ואינו ידוע עתה. ולכן אני משער תמיד כפי ראות עיני.

1. לא נתברר לנו שיעור זה. ייתכן, והכוונה לרוחב הפשפש כולל הרגליים ואורך הגוף ללא הראש והחזה, וצ"ע.
2. ע' אלון (עורך), החי והצומח של ארץ ישראל אנציקלופדיה שימושית מאוירת, הוצאת משרד הבטחון, 1990, 3: עמ' 98.
3. לשון הרב עובדיה יוסף, טהרת-הבית ח"א עמ' שעא.
4. מ' קוסטא, חרקים נגד אדם: מבוא לאנטומולוגיה רפואית בהיבט באקלוגיה והאיבולוציה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשל"ח, עמ' 129.
5. [באשר לשאלה, הלא עיינו הראות עד כמה פרות ורבות הן - ע' תחומין יח עמ' 372. - הערת מערכת]
6. וראה עוד על הפרעושים: החי והצומח (לעיל הע' 2) עמ' 209 - 211.
7. ראה: מהר"ש קלוגר, שירי-טהרה קצ, ט; הובא גם בשו"ת רב-פעלים ח"א יו"ד סי' לו.
8. שו"ת חתם-סופר יו"ד סי' קפב על פי שו"ת מעיל-צדקה (סי' כז); שו"ת שואל-ומשיב תליתאה (ח"ג סי' נז). וראה בהרחבה שו"ת יביע-אומר ח"ד יו"ד סי' יג שהעיר, כי אף אם כן, אין לאסור אלא מה שנאסר במנין ראשון, שאז היתה מאכולת גדולה כגריס הקלקי.
9. קוסטא (לעיל הע' 4) עמ' 130.
10. קוסטא (לעיל הע' 4) עמ' 120.
11. על פי נתוני טבלה מס' 6.4: המשקל הממוצע של הדם הנמצץ והגידול במשקל הגוף בדרגות השונות של מפשפש המיטה המצוי (קוסטא, לעיל הע' 4, עמ' 138).
12. כלאים פ"א מ"א ופ"ב משנה יא; תוספתא שביעית (ליברמן) פ"ב הל' יג. ובגרסאות אחרות: אפונים הגמלוניים (שביעית פ"ב מ"ח).
13. כך, למשל, זיהה פליקס את הפול הלבן עם לבלב המטפס (*Dolichos lablab*), ואת פול המצרי עם לוביה תרבותית. על הפול במקרא ובחז"ל ראה אצל לעף: I. Low, Die Flora der Juden, Vienna-Leipzig, 1924 - 1934, 2, pp. 492-501; "פליקס, עולם הצומח המקראי, רמת גן, 1976, עמ' 156-158; "פליקס, כלאי זרעים והרכבה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 34-35, 42.
14. ראה, למשל: פאה פ"ח מ"ג: "נאמנין על הפול ואין נאמנין על הגריסין"; כלאים פ"א מ"א: "הפול והספיר... אינם כלאים זה בזה"; תוספתא שביעית (ליברמן) פ"ב ה"ח: "הפול והשעורין והתלתן שזרען לירק - בטלה דעתו, זרען חייב וירקן פטור". וראה: פליקס, כלאי (לעיל הע' 13) עמ' 34.

15. ראה נגעים פ"ד מ"ו: "בהרת כגריס ובה מחיה כעדשה ושער לבן בתוך המחיה - הלכה המחיה, טמאה." וכן תוספתא מסכת נגעים (צוקרמאנדל) פ"ב ה"ד.
16. ראה סנהדרין ע"א, א: "דתנן, רבי אלעזר ברבי שמעון אומר: לעולם אין הבית טמא עד שיראה כשתי גריסין על שתי אבנים, בשתי כתלים, בקרן זוית, ארכו כשני גריסין ורחבו כגריס."
17. א' פהאן ואחרים, מגדיר לצמחי התרבות בישראל, ירושלים 1998, עמ' 213; י' בארי ובי' כפולר, גידול ירקות, ח"ב, הוצאת ספרים השדה, תל אביב, תש"ך, עמ' 315-316.
18. פליקס, כלאי (לעיל הע' 13) עמ' 35.
19. וראה טהרת-הבית לה"ר עובדיה יוסף (ח"א עמ' שסח) התייחסות לשיטת ספר יראים.
20. היינו משנת נגעים פ"ו מ"א: "גופה של בהרת כגריס הקלקי מרובע; מקום הגריס - תשע עדשות; מקום עדשה - ארבעה שערות. נמצאו שלשים ושש שערות." ועי' עוד בערך גריס באנציקלופדיה התלמודית (כרך ו).
21. ראה בהרחבה: שו"ע-הרב קצ"ה; ערוך-השולחן שם; פתחי-תשובה קצ"ה; תורת-שלמים קצ"ה.
22. בתפארת ישראל (נגעים פ"ו מ"א) כתב שכל גריס אורכו גדול מרוחבו, ושני צדדיו הם עגולים, ונקרא מרובע לומר שיש לרבע את הפול שיהיה גם רוחבו כאורכו, וגם צריך למלא את קרנותיו כדי שיתקבל ריבוע אמיתי. לשיטתו, השטח המתקבל אינו מצטמצם בפול בלבד אלא בשטח שמרבעים אותו על פי אורכו. [באשר להתאמה שבין המרובע לבין העיגול עי' מאמרו של גרשון אינגבר, תחומין ד עמ' 480 - 481. הערת מערכת]
23. כשיעור זה נקטו בדרכי-תשובה (קצ"מ בשם י"ש משערין), וכן בספרי קיצורים, כגון ר' יצחק דב הלוי במברגר, 'אמירה לבית יעקב' (א,ה בהערה).
24. [גם קנה מידה זה חלף ועבר מן העולם עם כניסתם של טלכרדים ומכשירי טלפון ניידים. גודלו של האסימון הוא כגודלו של מטבע השקל החדש, אולם יש לשער שברבות השנים גם זה עשוי להיעלם. ציורו של הכתם בספר הלכה, וכפי שעשה בעל שו"ת מעיל-צדקה בס"י כז, אף הוא יש בו חיסרון, שכן ממהדורה למהדורה עשוי הדבר להשתנות, וכמו שהעירו באנציקלופדיה תלמודית בערך גריס ציון 53 על ציורו של בעל מעיל-צדקה. כך קרה גם לציורו של הרב קלמן כהנא, בספרו טהרת-בית-ישראל - שכשהוקטן הפורמט של הספר בדפוס אופסט, שכחו שלא להקטין את ציורו של הכתם, ונמצא אתה אוסר בנות ישראל על בעליהן שלא כדין. - הערת עורך (א.ד.ת.)]
25. פהאן (לעיל הע' 17) עמ' 208. ברור שאין לזהות סוג זה עם השעועית שבספרות חז"ל (כלאים פ"א מ"א; ירושלמי כלאים פ"א מ"א) וראה פליקס, כלאי (לעיל הע' 13) עמ' 42.
26. השווה מלאכת-שלמה נדה פ"ח מ"ב.
27. כלים יז, ח: "כעדשה שאמרו לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית, זו מצרית." ובתוספתא מעשרות (ליברמן) פ"ג ה"ט הובאו סמנים נוספים: "עדישין מצריים אילו שגלגליהן חדין. רבן שמעון בן גמליאל או: כל שאין בו צרור." הרמב"ם בפירושו למשנת מעשרות (פ"ה מ"ח) פירש, שעדישים המצריים הן העדישים שהקצה האחד שלהן חד. מין עדישה זו צויין גם אצל החכם הרומאי פליניוס: "העדשה... ויש ממנה שני מינים ממצרים, האחד יותר עגול ויותר כהה מחבירו, והשני יש לו צורה [מיוחדת] משלו" (Naturalis Historia (LCL), 18, 12, 123). כלומר, שהעדישים העגולים שלו מחודדים יותר מהמין השני. באשר לדעת רשב"ג, הסובר שמדובר במין שאין בו צרור - הכוונה כנראה לחלק קשה מהעדשה, שהיו קוראים לו "צרור" (ליברמן, תוספתא כפשוטה, מעשרות, עמ' 709).
28. כנראה, תת המין גדולי זרע.
29. כנראה תת המין קטני זרע.
30. המטבע הרוסי הנזכר לעיל בפרק ה.
31. לדעה זו לא הסכימו כל הראשונים. במגיד-משנה' כתב שמקור דברי הרמב"ם הוא בנידה נז, ב: "נמצאת אתה אומר, ג' ספקות באשה [הרואה כתם]: על בשרה, ספק טמא ספק טהור - טמא; על חלוקה, ספק טמא ספק טהור - טהור..." משמע, שאם הכתם הוא על בשרה ומסתפקים לגבי מקורו - הוא טמא בכל גוונא, בעוד שאם הוא על בגדה - טהור עד שיהיה בו כגריס. בהגהות-מיימוניות (סעיף א) הובא שלדעת הרמב"ן גם כתם הנמצא על בשרה אינו מטמא עד שיהיה בו כגריס; ובשם רבינו שמחה כתב, שגם בפחות מחרדל טמאה, שכן כל הגוף כבדוק הוא אצל דם מאכולת.
32. ובגרסת הירושלמי (מעשרות פ"ה ה"ג) הובא: "אילו הן גריסין הקילקין - אילו המרובעין".
33. הנלומבו או "פרח הלוטוס", הוא צמח מים. מולדתו היא אסיה הדרומית ואוסטרליה הצפונית. בחלקה העליון של המצעית הפשרנית, שעליה עומדים חלקי הצמח, חבויים עלי שחלה מרובים המתפתחים לאגוזיות בנות זרע אחד. זרעים אלה משמשים מאכל בהודו עד היום. ראה: מ' זהרי, עולם הצמחים, הוצ' עם עובד, ת"א 1962, עמ' 168.
34. הרב פנחס קהתי (מעשרות, שם) הציע, שהכוונה לקליקיה באסיה הקטנה. ישנם מספר מקומות בתורכיה הקרובים לשם זה, כגון קיליס בדרום קליוס הסמוכה לאיסטנבול. ראה מ' ברור, אטלס אוניברסיטאי חדש, ישראל תשנ"ה, עמ' 32.

35. וראה עוד ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים, ח"ב, ניו יורק וירושלים תשס"א, פ"ג הל' טו, עמ' 708.

36. "תורמוסין כיון ששלקן בטלה מרתן" (ירושלמי ברכות פ"ו ה"א). והשווה בבלי ברכות לח,ב וביצה כה,ב. מי השליקה נקראו 'מי תורמוסין', ראה: ירושלמי תרומות פ"ח ה"ג. וראה בהרחבה: ג' סטטמן, "כתורמוס הזה ששולקים אותו שבע פעמים" - צמח התורמוס במקורות חז"ל", חלמיש, 6 (תשמ"ח), עמ' 19-5.

37. החי והצומח (לעיל הע' 2), 12: עמ' 28.

38. והשווה לספר חרדים לר"א אזקרי: "לופני בלעז".

39. פהאן (לעיל הע' 17) עמ' 206 - 207; חי וצומח (לעיל הע' 2) עמ' 28.

40. בשני כתבי יד של פירוש רש"י לשבת יח,ב הובא הלע"ז "בליץ", שפירושו בצרפתית עתיקה סלק (קטן, עמ' 24, מס' 121). לע"ז זה חסר בדפוס התלמוד שלנו, ומתברר שמקורו בטעות, שכן רש"י ציין שמדובר בקטנית.